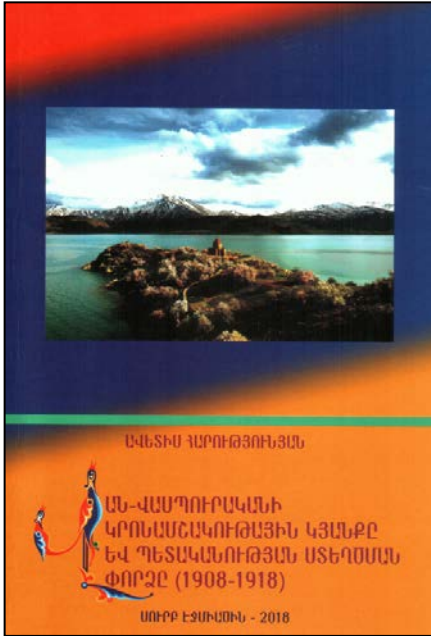

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վան-Վասպուրականի կրոնամշակութային կյանքը և պետականության ստեղծման փորձը (1908-1918), Սուրբ Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ.», 2018, 308+8 էջ:

Հայոց աշխարհի նշանավոր ու տարածքով ամենամեծ նահանգը՝ Վան-Վասպուրականը, բնորոշվում է իր կերտած պատմությամբ, մշակույթով և, մասնավորապես, մշակութային եզակի արժեքներ ունեցող կրթական հզոր կենտրոններով, կրթական-մշակութային ակադեմիայի գործիչներով:

XIX դարավերջին և XX դարի սկզբին Վան-Վասպուրականը իր պատմաաշխարհագրական դիրքով ու պատմական հուզախոով իրադարձություններով առանձնանում էր Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների մեջ: Այդ ժամանակաշրջանի Վան-Վասպուրականի վերաբերյալ ուշագրավ աշխատություն

է հրատարակել պատմական գիտությունների թեկնածու Ավետիս Հարությունյանը: Գիրքը տպագրվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչական խորհրդի երաշխավորությամբ:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է ներածական խոսքից, երկու ծավալուն գլուխներից: Առաջին՝ «Մշակութային կյանքը, հոգևոր-եկեղեցական և կրոնական հարաբերությունները Վան-Վասպուրականում (1908-1917 թթ.)» գլխում քննության են առնվում և համակողմանիորեն մեկնաբանվում բազմաշերտ բնույթի հարցեր, որոնք վերաբերում են մշակութային և կրթական կյանքի աշխուժացմանը, Վանում «նորսերնդական շարժմանը», հոգևոր-կրոնական հարաբերություններին, ընդհանուր եկեղեցական կյանքին, Աղթամարի կաթողիկոսությունը կողոպտելու խնդրին, Վանում ծավալված կաթոլիկական և բողոքական քարոզչությանը, ինչպես նաև Վասպուրականի ձեռագրական անգին հարստություններին և Մեծ եղեռնի տարիներին այդ ձեռագրերի փրկության գործին:

Հեղինակը փաստառատ և վավերագիր տվյալներով ներկայացնում է Վան-Վասպուրականի պարբերական մամուլը, կրթական գործի դրվածքը,

դպրոցական բազմապիսի հաստատությունների, մանկապարտեզների, ազգային ընկերությունների գործունեությունը, որբանոցներում տիրող իրավիճակը:

Ըստ առկա տվյալների, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Վանի նահանգում կար 56 դպրոց. Վան քաղաքում և շրջաններում՝ 22, Լիմ-Կոուցում՝ 3, Աղթամարի ենթակայության տակ՝ 31 դպրոց: Սակայն, այլ աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն, Վանի կրթօջախների քանակը ավելի շատ է եղել: Ընդհանուր առմամբ, ժողովրդական կրթության համար Վասպուրականում ծախսվում էր տարեկան 8.045 օսմանյան լիրա, որից 300-ը նվիրում էր ամերիկյան միսիոներությունը, 377 լիրան վճարում էր կառավարությունը, մնացած գումարը հատկացնում էր ինքը՝ հայ ազգաբնակչությունը: Բարձրագույն կրթությունը Վանի վիլայեթում իրագործում էին երկու վարժարաններ՝ աղջիկների՝ Սանդուխտյան և տղաների՝ Հայկազյան կեդրոնականը:

Ըստ գրքում ներկայացված տվյալների, եթե 1860 թ. Վան քաղաքում կար ընդամենը 1000 դպրոցական աշակերտ, ապա 1908-1914 թթ. աշակերտության թիվը հասնում էր 5000-ի: Իսկ Վանի նահանգի աշակերտության թիվը Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին հասնում էր 6200-ի, 5500-ը՝ տղա, 700-ը աղջիկ (էջ 42-43):

Հեղինակը հայության կրթական գործի դրվածքը համեմատում է Վանի վիլայեթում ապրող այլազգիների կրթական վիճակի հետ (թուրքեր, ասորիներ, քրդեր, չերքեզներ, հրեաներ, գնչուներ) և նշում, որ նրանցից դպրոցներ ունեին միայն թուրքերը, ասորիները և հրեաները, այն էլ՝ խիստ սահմանափակ քանակով: Ճշմարտությունն այն է, որ մահմեդական բնակչության շուրջ 95%-ը անգրագետ էր: Չնայած ժողովրդի սոցիալական ծանր վիճակին, այնուամենայնիվ, Վանի հասարակության բոլոր խավերի մեջ սևեռուն ուշադրություն կար ուսուցիչների նկատմամբ: Վ. Մալեզյանին ուղղված նամակներից մեկում հետևյալն է շեշտադրվում. «Երկարատև ստրկությունը որուն ենթարկվեցան հայրենիքը, մասնավորապես Վանը... շատ ու շատ այլասերված է հայուն նկարագիրը, մեր ժողովուրդը այժմ պետք ունի առողջ գիտակցությամբ և անաղարտ բարոյական հեղինակությամբ օժտված առաջնորդներու՝ շուտով կազմակերպելու համար... Այս անհրաժեշտ պետքը գոհացնել... կարելի է միայն վարժարաններու և ուսուցչության միջոցով մասնավորապես: Ուսուցչի գործիքը, երբ կրնա հաշտեցնել կրթականին հետ հասարակային աշխատությունը, ազգին համար մեծագույն բարիքն է» (էջ 50-51):

Աշխատության կարևոր ու շահեկան բաժիններից մեկը նվիրված է Վանի նահանգում պատմահնագիտական, ազգագրական և բանասիրական հետազոտություններին: Այնտեղ գտնվող մեծ քանակի պատմական, հնագի-

տական հուշարձանները ուսումնասիրելու նպատակով XX դարասկզբին Վան-Վասպուրական են գնացել մի շարք փորձառու, անվանի ազգագրագետներ ու հնագետներ, ինչպես, օրինակ, շվեյցարացի Լեոպոլդ Ֆավրը, Երվանդ Լալայանը, Հովսեփ Օրբելին, գերմանացի Վալտեր Բախմանը, Նիկողայոս Մառը, Աշխարհաբեկ Քալանթարը, Նիկողայոս Ադոնցը և ուրիշներ, որոնց գործունեության արդյունքները Ավ. Հարությունյանի ուսումնասիրության մեջ արտացոլվում են փաստական տվյալներով:

Աշխատության երկրորդ գլխում («Պետականության վերականգման փորձը Վանում (1917-1918 թթ.)») քննության են առնվում շատ կարևոր հիմնահարցեր: «1917 թ. ռուսական Փետրվարյան հեղափոխության արձագանքները Վան-Վասպուրականում և Վանի շրջանային վարչության գործունեությունը (1917 թ. մարտ-նոյեմբեր)», «Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումը և Վան-Վասպուրականի պաշտպանության հարցը (1917 թ. հոկտեմբեր-1918 թ. հունվար)», «Վանի նահանգային ինքնավար Կոմիսարության՝ հայկական նորանկախ կառավարության հռչակումը և գործունեությունը», «Ինքնապաշտպանական մարտերը Վան-Վասպուրականում (1918 թ. փետրվար-մարտ)», «Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության վերջին՝ 1918 թ. մարտյան գաղթը, պետականության անկումը և նահանգի դատարկումը», «Վասպուրականի գնդերի մասնակցությունը Սարդարապատի 1918 թ. հերոսամարտին» - ահա սույն ենթաբաժիններում որոշակիորեն գնահատվում և նորովի իմաստավորվում են հայ հանրությանն այնքան հուզող այդ դարաշրջանի ճակատագրական իրադարձություններին առնչվող հարցերն ու հարցականները:

Հեղինակը շրջանառության մեջ է դրել նոր փաստեր, կարևորել նոր իրողություններ: Շարադրանքից հստակ երևում են Վանի հայության առջև ծառայած խնդիրների ու տագնապների վիթխարիությունն ու գրեթե անհաղթահարելիությունը, որոնք առաջացել էին ռուսական Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, երբ ռուսական զորքերի զանգվածային դասալքության պատճառով կազմալուծվեց ու դատարկվեց Կովկասյան ռազմաճակատը: Արևմտահայ և արևելահայ գործիչները Վանի հայության հետ միասին աներևակայելի ճիգերի, ջանքերի, նաև կորուստների գնով կարողացան որոշ ժամանակով կայունացնել իրավիճակը և կազմակերպել Վան-Վասպուրականի ինքնապաշտպանության գործը: Նման պայմաններում հերոսական քայլ էր Վանի նահանգային ինքնավար Կոմիսարության՝ հայկական նորանկախ կառավարության հռչակումը և գործունեությունը՝ թեկուզ և կարճաժամկետ: Ուժերի տենդագին կազմակերպումից հետո կանոնավորվեցին Վասպուրականի զինական ուժերն ու վարչական մեքենան: Սակայն իրադարձությունների հետագա զարգացումը խիստ աննպաստ էր: Էրզրումի անկումով ծանր ի-

րավիճակ ստեղծվեց նաև Վան-Վասպուրականի համար. նա փաստորեն կտրվում էր արտաքին աշխարհից: Վանի հայության նահանջը դառնում էր անխուսափելի անհրաժեշտություն: Թշնամու ուժերը մի քանի անգամ գերազանցում էին հայկական զինյալ ուժերին: Սակայն միայն թվաքանակի մեջ չէր խնդիրը, և այդ առումով տեղին է Վանի շրջանային վարչության անդամ Հ. Մանուկյանի դիպուկ բնութագրումը. «Հայութիւնը չի կրնար կազմակերպուիլ, և այդ է իր միակ դժբախտութիւնը: Ահա ղեկավար շրջան մը Վանի մէջ. ո՛չ մէկ քանք, միջոց մը, ո՛չ մէկ, ո՛չ ձեռնամխութիւն, թէլէֆոն տալ և առնել՝ ահա բոլորը. Դժբախտ ենք և պիտի կոտորուինք...» (էջ 282):

Ավ. Հարությունյանը, քաջատեղյակ լինելով այդ ժամանակահատվածում ընթացող դեպքերի ու իրադարձությունների ողջ ընթացքին ու մանրամասնություններին, իր շարադրանքի մեջ հավատարիմ է մնում պատճառահետևանքային կապերի գիտականության սկզբունքներին և ներկայացնում տեղի ունեցած ողբերգության մեխանիկան՝ դետալ առ դետալ, փաստ առ փաստ, մեծ առ մանրուք: Պատմական դաժան իրողությունները չեն քողարկվում և չեն թաքցվում ընթերցողից, որքան էլ դրանք դառն ու դժնի լինեն:

Այդպիսով, անաչառ պատմաբանը ընթերցողի առջև բացում է Վան-Վասպուրականի հայության 1918 թվականի մարտյան աղետաբեր նահանջի ողիսականը, նահանջ, որը վերջինը եղավ:

Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի դժբախտ ու մութ էջերը լուսաբանող և բացահայտող այս արժեքավոր աշխատությունը հույժ ուսանելի է և արդիական հարցեր ու հարցադրումներ է առաջադրում ոչ միայն հիմնահարցին գիտակ մասնագետներին, այլև ընթերցող լայն հանրությանը:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու